

Александар УЗЕЛАЦ
Историјски институт
Београд

**СКИТСКИ РАЗБОЈНИЦИ У БУГАРСКОЈ ПУСТИЊИ: ПОГЛЕД
ЈЕДНОГ ХОДОЧАСНИКА НА ПОМОРАВЉЕ СРЕДИНОМ
XI ВЕКА***

Апстракт: Епископ Литберт из Камбреа, који се 1054. године отиснуо на ходочашће ка Палестини, био је један од првих средњовековних путника из западне Европе који су прошли крајевима Балканског полуострва. Међу епископовим пратиоцима налазио се и његов потоњи хагиограф, монах Радулф из опатије Светог гроба у Камбреу, чији је извештај о овој експедицији уклопљен у текст Литбертовог житија. У овом чланку представљена су и анализирана његова обавештења о номадским житељима *Бугарске пустиње*, односно данашњег Поморавља.

Кључне речи: Радулф из Камбреа, Литберт из Камбреа, Поморавље, Печенези, XI век.

Почетком XI века ходочасници из западне Европе почели су да откривају копнени пут до Свете земље који их је водио преко крајева средњовековног Балкана. Писац *Историје Франака* Адемар из Шабана кратко је забележио како је 1026-1027. године гроф Вилем од Ангулема, у пратњи истакнутих аристократа и прелата, ишао преко Баварске и Угарске за Палестину успут се сусревши са

* Рад настао као резултат истраживања на пројекту Министарства за науку и технолошки развој *Српске земље у раном средњем веку* (Ев. бр. 147025).

угарским краљем Стефаном I.¹ Анонимни писац *Историје ангулемских прелата и грофова* који се наслањао на Адемара, дописао је да је тада “хришћанство у Угарској и Склавонији још увек било ново”.² Недуго затим, 1030. године, једна група ходочасника прошла је кроз Београд, “град на граници Угарске и Бугарске”.³ Истим путем је 1038. кренуо и верденски епископ Рајмберт, али је он у Београду преминуо.⁴ Ови наводи, чији значај јесте неоспоран, ипак не пружају никаква обавештења о локалним приликама. Најранији такви подаци срећу се у житију епископа Литберта из Камбреа, још једног прелата из западне Европе који је 1054. године предузео тегобно путовање копном да би се домогао Палестине.⁵

Литберт је био изузетно значајна личност свога доба. Наследивши свог стрица Герхарда I, он је пуних двадесет пет година био на епископској столици у Камбреу (1051-1076). Захваљујући положају свог седишта које је у црквеном погледу било потчињено француској архиепископији у Ремсу, а политички улазило у границе Римско-немачког царства, Литберт је одржавао блиске везе и са француским и са немачким двором. Током своје каријере, углавном је успешно лавирао између две силе, а слично умеће је показао приликом борбе око инвеституре између папа и царева.⁶ Са друге стране, о пи-

¹ *Historia d'Adémar de Chabannes*, ed. J. Lair, Paris 1899, 233-234. (=Adémar de Chabannes)

² *Historia pontificum et comitum Engolismensium*, ed. J. Boussard, Paris 1957, 18.

³ *Ex miraculis S. Symeonis auctore Eberwino*, ed. G. Waitz, Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum (=MGH SS), VIII, Hannoverae 1848, 209-210.

⁴ *Gesta Episcoporum Virdunensium*, ed. G. Waitz, MGH SS, IV, Hannoverae 1841, 49.

⁵ *Vita Lietberti episcopi Cameracensis auctore Rodulfo monacho S. Sepulcri Cameraensis*, ed. A. Hofmeister, MGH SS, XXX-II, Lipsiae 1934, 838-866. (=Vita Lietberti). Старија издања овог текста: *De beato Lietberto episcopo Cameracensi et Atrebatensi*, Acta Sanctorum Junii, V, Antverpiæ 1707, 585-607; *Vita Lietberti episcopi Cameracensis*, Patrologia Latina, CXLVI, ed. J.P. Migne, Paris 1853, col. 1447-1484.

⁶ J. Ott, 'Both Mary and Martha': *Bishop Lietbert of Cambrai and the Construction of Episcopal Sanctity in a Border Diocese around 1100*, *The Bishop Refomed: Studies of Episcopal Power in the Central Middle Ages*, edd. J. Ott - A. Trumbore-Jones, Aldershot 2007, 137-159. (=Ott, *Lietbert of Cambrai*); E. van Mingroot, *Les chartes de Gérard Ier, Liébert et Gérard II, évêques de Cambrai et d'Arras, comtes du Cambresis*, Leuven 2005, 75-157; "Lietbert", *Neue Deutsche Biographie*, XIV, Berlin 1985, 542 (R. Schieffer); "Liberto, vescovo di Cambrai", *Bibliotheca Sanctorum*, VIII, Roma 1967, col. 28-29. (H. Platelle)

сцу његовог житија Радулфу (Rodulphus) зна се веома мало – готово ништа осим имена и чињенице да је био монах у опатији Светог гроба у Камбреу. Међутим, извесно је да се приликом Литбертовог путовања Радулф налазио у његовој пратњи. То се види из самог текста када у једном тренутку, уместо уобичајеног казивања у трећем лицу, он прелази на обраћање у првом лицу множине. Адолф Хофмајстер, приређивач *Житија Св. Литберта* који је први обратио пажњу на ову чињеницу, сматрао је да је Радулф своје дело написао након 1094. године, када је епископија у Арасу издвојена из јурисдикције Камбреа.⁷ На основу унутрашње критике, новија истраживања још су приближније одредила време настанка текста у 1099. или 1100. годину.⁸ С обзиром на време које је протекло између путовања и писања Литбертовог житија у коме је оно забележено, може се закључити да је Радулф средином XI века био у младићкој доби и да је готово пола столећа касније писао на основу личних сећања.

Литбертову одлуку да се отисне на ходочашће у Свету земљу, Радулф је простодушно образложио жељом да “пригрли и пољуби стазу којом су корачале Исусове стопе”.⁹ Осим личне побожности, на њу су утицале и актуелне политичке околности. Литберт је непосредно пре тога доживео тежак пораз у борби против свог супарника, кастелана Јована од Араса, који је уживао подршку цара Хенриха III (1039-1056). Епископ је био принуђен да се покори пред царем и покаје за своје поступке, чиме је његов углед био пољуљан.¹⁰ Одлазак у својеврсно привремено изгнанство се у том тренутку вероватно чинио као добро решење. Са Литбертом је тада отишао велики број његових присталица и најближих сарадника. Радулф поименце наводи настојника његовог двора, градског прокуратора и једног капелана.¹¹ Такође, он сведочи да је његов одлазак веома ражалостио локалну паству и бројни људи из Камбреа, без обзира на пол и узраст, пратили су га три миље након што је напустио град, уз тешке уздахе и сузе.¹²

⁷ *Vita Lietberti*, 838-839; cf. *Vita Lietberti*, 854: “...sicut ex eorum intefectis vidimus...”.

⁸ Ott, *Lietbert of Cambrai*, 141-142.

⁹ “amplexandi et osculandi vestigia pedibus Iesu calcata”, *Vita Lietberti*, 853.

¹⁰ Ott, *Lietbert of Cambrai*, 151-152.

¹¹ *Vita Lietberti*, 853-854.

¹² *Vita Lietberti*, 854.

У тексту се даље приповеда како је ходочаснике пут водио све до земље коју настањују Хуни (Мађари). Чувши за њихов долазак у Панонију, владар ове земље (краљ Андрија I) је наредио да путнике доведу пред њега. Он је, видевши ходочаснике обучене у скромну одежду, био сумњичав и неповерљив према њиховим намерама. Разлог неповерења био је јасан, “јер је у то време, ретко ко, штавише готово нико, кретао на такав пут”.¹³ Сумњајући да су дошли неким другим послом, краљ је тајно наложио својим људима да прате путнике и спрече их, уколико науме да почине неки преступ. Међутим, после неколико дана, увидевши њихову искрену побожност и смерност, променио је своју одлуку и понудио им помоћ и све што им је потребно. Временом се око Литберта окупило толико мноштво људи, да се, како преноси епископов хагиограф, могло назвати “Божјом војском” (*exercitus Domini*).¹⁴

Праве тешкоће за ходочаснике су почеле након што су напустили краљеве земље. Радулф пише: “Прешавши крајње границе Панонаца [Мађара, Литберт] уђе у шумовиту пустош, познату као Бугарска пустиња, коју настањују разбојници скитскога народа. Они живе попут звери, неспутани било каквим законима и без градова. Бораве на отвореном, улогоре се када их ноћ натера. Нападају путнике, неке од њих убију, а друге опљачкају. Иду у гомили, носе све што имају са собом и воде децу и жене. Не припадају ниједној јереси, нити било којој божјој религији. Ипак, пошто смо видели једног од њих убијеног, [сазнали смо да су] обрезани према сараценском обичају. Варвари су, окрутни, убице, без осећања и безбожни.

Ушавши са својом пратњом у ове смртоносне пустоши, прелат се на путу сусрео са неким бегунцима који су му уз сузе рекли разлоге свог бега. Многи су били застрашени и размишљали су да се повуку заједно са бегунцима. Ови су испричали да су налетели на групу разбојника, да су многи од њих страдали, да су остали тешко рањени и да су, као што је видео, једва избегли.”¹⁵ Епископ је успео

¹³ “quoniam illis diebus vix quilibet aut pene nullus hoc iter arripiebat”, *Vita Lietberti*, 854.

¹⁴ *Vita Lietberti*, 854.

¹⁵ *Vita Lietberti*, 854: “Pretergressus Pannoniorum fines limitaneos ingreditur solitudines saltuosas, quas deserta Bulgariae nominant quasque latrunculi Sciticae gentis inhabitant. Hi degentes more ferarum nullis cohercentur legibus, nullis continentur urbibus.

да сачува присебност. Узвишеним речима, молитвама и благослови-
ма повратио је самопоуздање пострадалима и охрабрио своје слуге и
пратиоце. Потом су наставили пут и “десет или више дана прелазил-
ли су ове пустоши по којима су, као што је речено, Сарацени (sic!)
без станишта стално лутали тамо-овамо. Онда су седмог дана,
док су веровали да су избегли опасност, изненада видели међу гу-
стим дрвећем разбојнике како јашу на коњима и камилама, полуго-
ле, са перјаницама и повезима око глава, одевене у огртаче и са ши-
роким чизмама. Носили су незатегнуте лукове и дуга копља, а са ра-
мена су им висили тобољци.”¹⁶ Видевши како је његове пратиоце по-
ново ухватила паника, Литберт се окренуо молитви, спреман да
страда за веру уколико буде потребно. До тога није дошло и Радулф
нас уверава да су, захваљујући Литбертовим молитвама и заслугом
Божјег провиђења, ходочасници срећно напустили ове опасне краје-
ве и разбојничка боравишта.

Наставак извештаја монаха из опатије Светог гроба предста-
вља мешавину географске збрке и недостатка прецизних обавеште-
ња. Путници су ушли у Далмацију, “земљу у којој је император Дио-
клецијан изградио терме и казнио многе хришћанске мученике”. По-
том су, како стоји у тексту, скренули ка Исаврији и стигли у Коринт,

Sub divo manent, quas nox coegerit, sedes habent, pretereuntes obsident, obvios interficiunt, ceteros depredantur. Gregatim vadunt, omnia sua secum portantes cum tota supellectile, parvulis et uxoribus. Nullius heresis nominata secta, nullius religionis divino cultu tenentur; tamen, sicut ex eorum interfectis vidimus, more Sarracenorum circumciduntur barbari, crudeles, homicidae, sine affectu, sine pietate. Has mortiferas presul ingrediens cum illo suo comitatu solitudines, obvius fuit quibusdam refugientibus sui que refugii causam flebiliter intimantibus. Quam plures terrentur pariterque retrocedere cum refugientibus meditantur. Narrabant sese latronum cuneos incurrisse, suorum plurimos oppetiisse, ceteros ad internitionem vulneratos, ut videre erat, vix evasisse.” Фраза *quas nox coegerit, sedes habent* је по свему судећи преписана из *Дијалога* позноантичког црквеног писца Сулпиција Севера, cf. *Sulpicii Severi libri qui supersunt*, ed. C. Halm, Vindobonae 1866, 167. Радулф је користио Сулпицијеве списе и на другим местима у Литбертовом житију, cf. Ott, *Lietbert of Cambrai*, 148.

¹⁶ *Vita Lietberti*, 855: “Decem et eo amplius diebus peragrant eas solitudines, per quas, ut dictum est, semper Sarraceni sedibus incertis huc illucque vagantur. Cumque iam die septimo crederent evasisse periculum, vident subito sessores equorum camelorumque latrunculos inter condensa silvarum cristatis vittatisque capitibus ac seminudo corpore pallia trahentes et latas caligas. Pendebant ex humeris pharetrae et laxos arcus et hastilia longa ferebant.”

где су се налазиле мошти и гроб светог Димитрија. Радулф је овде свакако мислио на Солун, док помен малоазијске Исаврије, указује на то да је он на овом месту вероватно испремештао хронолошки ред области кроз које су ходочасници прошли. То се може закључити на основу даљег излагања. Након поклоњења моштима св. Димитрија, Литберт и његова пратња допутовали су у Лаодикеју, одакле су намеравали да поморским путем стигну до свог крајњег одређишта. Међутим, византијске власти одбијале су да ходочасницима дозволе слободан пролаз. Литберт је успео да стигне до обала Кипра, где је узалуд три месеца покушао да подмићивањем приволи локалног византијског *катепана* на попуштање. Након што су се сусрели са још једном групом западних ходочасника на челу са епископом Хелинандом од Лаона, путници су, схвативши да су њихове наде да се домогну чврстог копна Свете земље узалудне, одлучили да се заједно врате назад. После двогодишње пустоловине, епископ из Камбреа допутовао је у домовину одушевљено дочекан од својих суграђана, управо у време када је Хенрих III издахнуо на самртној постељи.¹⁷

*

Опис Литбертовог путовања био је познат домаћим историчарима, који су преносили његове наводе у склопу просторно и хронолошки шире замишљених истраживања.¹⁸ Као основна карактеристика овог текста истакнуте су оскудност и непрецизност географ-

¹⁷ *Vita Lietberti*, 855-858; cf. R. Beazley, *The Dawn of Modern Geography*, II, London 1901, 128-129; S. Runciman, "The Pilgrimages to Palestine before 1095", *History of the Crusades*, I, ed. K. Setton, Milwaukee – London 1969, 76.

¹⁸ Р. Matković, "Putovanja po Balkanskom poluotoku za srednjega vieka", *Rad JAZU* 42 (1878) 69-71. (=Matković, *Putovanja*); М. Динић, *Браничево у средњем веку* у: М. Динић, *Српске земље у средњем веку*, Београд 1978, 92; Ј. Калић, "Подаци Алберта Ахенског о угарско-византијским односима крајем XI века", *Зборник Филозофског факултета* 10-1 (1968) 187. (=Калић, *Подаци Алберта Ахенског*); N. Féjcs, "Les Balcanes aux yeux des voyageurs occidentaux au Moyen Age", *Actes des congrès de la Société des historiens médiévistes de l'enseignement supérieur public. 26e congrès: Voyages et voyageurs au Moyen Age*, Aubazine 1996, 282-283; М. Антоновић, "Црквене прилике у источној Србији у средњем веку", *Браничевски гласник* 3-4 (2006) 10-11; *idem*, *Етничка кретања у Поморављу у XI и XII веку*, Моравска Србија, историја – култура – уметност, ур. С. Мишић, Крушевац 2007, 77. (=Антоновић, *Етничка кретања*)

ских одредница.¹⁹ Један од разлога за такав ауторов приступ лако се може приметити. Радулфово казивање имало је за циљ да покаже тешкоће путовања кроз страна пространства насељена дивљим и опасним људима. Прелазак границе између Угарске и Бугарске симболично је најавио долазак из цивилизованих у нецивилизоване земље, из земље градова у земљу номада и од народа који поштују божанске и људске законе до безаконих и неверних племена, по свом изгледу и понашању налик животињама.²⁰ Ипак, Радулф се потрудио да наведе једну изузетно важну одредницу у овом одељку која не оставља никакве сумње у правац и смер кретања ходочасника. Назив *Бугарска пустиња* (или *Бугарска шума*) за крајеве који су лежали између Београда и Ниша дуж саобраћајнице *Via Militaris* представљао је опште место код потоњих писаца крсташке епохе.²¹ Да су се догодовштине Литберта и његових пратилаца одигравале у поморавским областима може се даље поткрепити на основу податка да је њихов пут кроз *Бугарску пустињу* трајао десетак дана. Према вестима Алберта Ахенског, крсташа на челу са Валтером де Поасијем су 1096. године превалили деоницу између Београда и Ниша за осам дана, у околностима које су биле погодније за путовање.²² Други потоњи историчар, Одон из Деја, сведочи да су 1147. године француски краљ Луј VII и његова војска путовали од града Браничева до Ниша пет дана и ови подаци су начелно у складу са временским оквиром који је пружио Радулф из Камбреа.²³

Као што нема проблема у утврђивању слабо насељених крајева које су ходочасници прешли, тешкоће не представља ни идентификација опасног разбојничког народа који је настањивао ова пространства. На основу општих прилика тога доба поуздано је закљу-

¹⁹ Matković, *Putovanja*, 69.

²⁰ Ott, *Lietbert of Cambrai*, 152-153.

²¹ *Alberti Aquensis Historia Hierosolymitana*, Recueil des Historiens des Croisades: Historiens Occidentaux, IV, Paris 1879, 275, 278, 304 (=Albertus Aquensis); *Arnoldi abbatibus Lubecensis Chronica Slavorum*, ed. I. Lappenberg, MGH SS XXI, Hannoverae 1869, 118; *Odonis de Deogilo Libro de via sancti sepulchri*, ed. G. Waitz, MGH SS XXVI, Hannoverae 1882, 61. (=Odo de Deogilo); *Historia de expeditione Friderici imperatoris*, Quellen zur Geschichte des Kreuzzuges Kaiser Friedrich I, ed. A. Chroust, MGH, Scriptorum rerum Germanicarum, Nova series V, Berlin 1928, 28.

²² *Albertus Aquensis*, 275.

²³ *Odo de Deogilo*, 62.

чено да су безбожни пљачкашки *Скити* из *Бугарске пустиње* заправо били Печенези.²⁴ У изворима посведочени као *Bdjānāk*, Πατζινάκοι, *Печенези*, *Pincenarii* или *Bisseni*, припадници ове хетерогене номадске туркојезичне конфедерације били су током X века господари Понтијско-каспијске степе.²⁵ Под притиском Огуза и Кумана, они су били принуђени да пренесу своја станишта даље на запад, ка доњем Дунаву, где су у првој половини XI века дошли у додир, али и сукоб са Византијским царством. У зиму 1046-1047. године, између Царства и његових северних суседа избио је отворени рат. Печенешки главар Тирах успео је да непосредно пре тога уједини већину печенешких кланова и нанесе пораз свом противнику Кегену који је био принуђен да потражи уточиште јужно од Дунава. Након што је Византија пружила подршку пребегу који је наставио чаркање на граници, Тирах је предузео инвазију преко реке. После оштрих борби са коалицијом царских и Кегенових снага и пошто је његову војску проредила епидемија, он је био принуђен да положи оружје. Архонт теме Бугарска, Василије Монах, сместио је велики број Тирахових људи “по запуштеним пољима Бугарске”, односно на равницама око Сердике, Ниша и на Овчем Пољу. Власти су настојале да им одузму оружје и населе их раштркано, да би их тако лакше држале под контролом. Међутим, план печенешке интеграције претрпео је потпуни неуспех. Дошљаци су се дигли на устанак, починили страховита пустошења, поразили и убили Василија Монаха. Борбе су биле окончане 1053. године склапањем тридесетогоди-

²⁴ Калић, *Подаци Алберта Ахенског*, 187; Антоновић, *Етничка кретања*, 77.

²⁵ Овде издвајамо само најопштију литературу о Печенезима: П. Голубовский, *Печенези, торки и половци до нашествия Татаръ*, Киевъ 1884; В. Васильевский, “Византия и печенези (1048—1094)” у: В. Васильевский, *Труды*, I, Санкт-Петербург, 1908, 1-117. (=Васильевский, *Византия и печенези*); С. MacArtney, “The Petchenegs”, *The Slavonic and East European Review* 8 (1929) 342-355; P. Diaconu, *Les Petchénègues au Bas-Danube*, Bucharest 1970 (=Diaconu, *Petchénègues*); Н. Gockenjan, *Hilfsvölker und Grenzwächter im mittelalterlichen Ungarn*, Wiesbaden, 1972; O. Pritsak, “The Pechenegs: A Case of Social and Economic Transformation”, *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 1 (1975) 211-235; A. Pálóczy-Horváth, *Pechenegs, Cumans, Iasians - Steppe Peoples in Medieval Hungary*, Budapest 1989 (=Pálóczy-Horváth, *Pechenegs*); “Pečenegs”, *Encyclopaedia of Islam*, VIII, Leiden 1995, 289-291. (P. Golden, =Pečenegs, EI); V. Spinei, *Great migrations in the East and South East of Europe from IX to XIII Century*, Cluj-Napoca 2003, 93-159. (=Spinei, *Great Migrations*)

шњег примирја, а њихов исход је Печенеге учинио правим господарима области између Дунава и Хема.²⁶

Кратак преглед ових збивања показује важност Радулфовог извештаја за познавање локалних прилика. Прво што би требало приметити јесте да се путовање западних ходочасника одиграло непосредно након окончања великих византијско-печенешких сукоба. Наш извор недвосмислено наводи на закључак да су се дошљаци тада учврстили не само у Дунавској равници, већ и даље на западу. Може се наслутити да су Литберт и његови пратиоци вероватно сретли исте оне Тирахове људе, претходно насељене у околини Ниша и даље на југу и истоку. Иако је спорадично печенешко присуство посведочено у овим крајевима и током прве половине XI века,²⁷ они су, по свему судећи, тек након велике победе остварене над византијским снагама преузели фактичку контролу над Поморављем.

Радулфов презрив поглед на људе номадских навика не одуudara од виђења других савременика, који су се на ове номаде чак обрушивали много тежим речима од скромног монаха из Камбреа.²⁸

²⁶ Васильевский, *Византия и печенеги*, 12-24; Diaconu, *Petchénègues*, 50-69; В. Златарски, *История на българската държава през средните векове. Том II: България под византийско владичество (1018—1187)*, София 1934, 88-119; В. Тъпкова-Займова, *Долни Дунав – гранична зона на византийския запад*, София 1976, 75-80; Е. Malamut, “L’image byzantine des Petchenegues”, *Byzantinische Zeitschrift* 88 (1995) 123-128 (=Malamut, *L’image byzantine*); Р. Stephenson, *Byzantium’s Balkan Frontier - A Political Study of the Northern Balkans, 900-1204*, Cambridge 2000, 81-93. (=Stephenson, *Byzantium’s Balkan Frontier*); F. Curta, *Southeastern Europe in the Middle Ages*, Cambridge 2006, 293-297. (=Curta, *Southeastern Europe*) Податак о насељавању Печенеге на простору око Ниша, Сердикe и на Овчем Пољу доноси Јован Скилица: *Ioannis Scylitzae Synopsis Hystoriarum*, ed. I. Thurn, Berlin 1973, 459 (=Ioannes Scylitzes); *Византијски извори за историју народа Југославије*, III, Београд 1966, 164. (Ј. Ферлуга, =ВИИНЈ, III)

²⁷ У тексту *Легенде о краљу Стефану* помиње се долазак групе од шездесет угледнијих *Бисена* из Бугарске у Угарску, који се по свему судећи односи на догађаје после 1018. године, I. Szentpétery, *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*, II, Budapest 1938, 398. (=Szentpétery, SRH)

²⁸ Примера ради, византијски писац Лав Ђакон је средином X века тврдио да су Печенези толико прљави да се хране вашкама *Leonis Diaconi Caloënsis Historia*, ed. K. Hase, Bonn 1828, 157; Михаило Аталијат је са отвореним гнушањем помињао њихов нечист начин живота и исхрану, *Michaelis Attaliothae Historia*, edd. W. Brunet de Presle – I. Bekker, Bonn 1853, 30; cf. Malamut, *L’image byzantine*, 118-123.

Међутим, његов извештај о начину живота Печенега има посебну вредност из аспекта окружења у коме је забележен. Требало би имати у виду да номадски начин живота директно зависи од доступности воде и пашњака потребних за опстанак људи и њихових животиња. Према речима једног историчара, присуство или одсуство ових основних ресурса одређивало је и бројност номадских војски и радијус њиховог дејства.²⁹ Поморавски крајеви очигледно су могли да понуде и једно и друго мањој номадској популацији која је оно што јој је било потребно надокнађивала нападањем и пљачкањем путника, како преноси Радулф. Поред природних услова, таквом животу дошљака погодновало је још једно обележје ових области. Столеће након путовања епископа Литберта, Одон из Деја је области јужно од средњовековног града Браничева, називао “травнатом шумом” (*pratium nemorosum, vel nemus pabulosum*), тврдећи при томе да би земља била богата и плодна, само када би имала становника.³⁰ Слаба насељеност није била последица печенешких пустошења, већ је представљала и обележје старије епохе. Након победоносних похода Василија II и враћања византијске границе на Дунав, чини се да је царска влада области дуж *Via Militaris* намерно одржавала пустим и неутврђеним.³¹ Спој природних и људских чинилаца тако је омогућио један друштвени феномен који се вероватно никада пре и никада после није одиграо у историји Поморавља - пресађивање номадског устројства са равница Доњег Дунава на ово подручје. Какав је био његов исход, видећемо нешто касније када будемо разматрали судбину Печенега у овим крајевима.

Везано за номадски начин живота дошљака, Радулф је оставио белешке о њиховом наоружању и опреми који се могу сматрати веродостојним. Археолошки налази широм источне Европе потврђују да су композитни лук и копље били основно оружје печенешке лаке коњице, као и да су чизме са меким дном, које су својом ширином вероватно привукле пажњу монаха из Камбреа, биле њихова

²⁹ D. Sinor, “Horse and Pasture in Inner Asian History”, *Oriens Extremus* 19 (1972) 178. (*idem, Inner Asia and its Contacts with Medieval Europe*, Variorum Reprints, London 1977.)

³⁰ *Odo de Deogilo*, 62.

³¹ C. Holmes, *Basil II and Governance of the Empire (976-1025)*, Oxford – New York 2005; Антоновић, *Етничка кретања*, 75-76.

уобичајена обућа.³² Посебну пажњу у његовом опису, привлачи помен камила (дромедара), не само као товарних, већ и као јахаћих животиња. Сама ова чињеница пружа још један детаљ познавању привреде, али и начина ратовања тадашњих житеља Поморавља. Печенези су познавали и користили камиле у Понтијско-каспијским степама, о чему још почетком X века сведочи арапски компилатор Ибн-Руста.³³ Стога је могуће да су оне својим господарима доведене из прекодунавских крајева. Исто тако, дошљаци су могли да дођу у посед камила плачком или трговином са локалним балканским живљем, с обзиром на то да су ове животиње, пренете из Мале Азије у балканске области, играле одређену улогу у регионалној привреди тога доба.³⁴ О њиховом присуству остали су као сведочанство и топономастички трагови (средњовековно име града Ћустендила - Велбужд).³⁵

Једна особеност поморавских Печенега из Радулфовог описа захтева пажљиву интерпретацију. Он прво истиче да “Печенези” не припадају ниједној јереси или религији,³⁶ али у наставку излагања помиње леш обрзаног *Скита* који су он и његови сапутници лично видели и потом за њих употребљава назив *Сарацени*. Поједини арапски аутори пружају назнаке да су Печенези још у својој старој

³² Cf. Pálótzsi-Horváth, *Pechenegs*, 17-21; Curta, *Southeastern Europe*, 183-185; С. Плетнева, *Степы Евразии в эпоху средневековья*, Москва 1981, 213-222.

³³ *The Cambridge History of Early Inner Asia*, ed. D. Sinor, Cambridge 1990, 248. (P. Golden)

³⁴ Cf. M. Rautman, *Daily Life in Byzantine Empire*, Westport CT 2006, 148. Овде није згорег подсетити на податке о потоњем присуству камила у средњовековној Србији. Стефан Првовенчани добио је на поклон од угарског краља Андрије II “с[а]рацинску стоку” под којом се вероватно мислило на ове животиње, Стефан Првовенчани, *Сабрана дела*, ed. Љ. Јухас-Георгиевска, Београд 1999, 104-105; Стефан Урош II Милутин поконио је манастиру Трескавцу стада камила, Архиепископ Данило и други, *Животи краљева и архиепископа српских*, ed. Ђ. Даничић, Загреб 1866, 137.

³⁵ Вл. Георгиев et al., *Български етимологичен речник*, I, София 1971, 130.

³⁶ У ствари, судећи по гробним налазима и оскудним вестима других писаца, Печенези су били шаманисти, чији култови осликавају трагове анимизма, тотемизма и разних других елемената, Е. Tryjarski, “Les Religions des Petchénègues”, *Traditions religieuses et para-religieuses des peuples altaïques. Communications présentées au XIIIe Congrès de la “Permanent International Altaistic Conference”*, Paris 1972, 139-148; Spinei, *Great Migrations*, 107-110.

постојбини били упознати са исламском религијом. Географ и историчар Абу Убаид Ал-Бакри (1014-1094) преноси како су се они придржавали “вере магова”, све док након 400. године хиџре (1009-1010.) један учени муслиман (факих) кога су заробили, није успео да преобрати неколицину људи. Ови су затим наставили да пропагирају и шире исламску веру, што је довело до унутрашњих превирања у печенешком савезу. Да би свој извештај учинио уверљивијим, Ал-Бакри пружа и бројчане податке: муслиманских конвертита било је 12.000, а неверника двоструко више. Упркос томе што је била бројчано слабија, происламска странка успела је да однесе победу и натера преживеле противнике да приме нову религију.³⁷ Савремена наука је закључила да је ал-Бакријево казивање тешко одрживо по питању прихватања муслиманске вере имала међу овим номадима, као и да оно садржи многа општа места у усменим предањима исламске традиције.³⁸ Слична сумња се може изрећи за вести славног путника Абу-Хамида из Гранаде који је имао прилике да се средином XII века упозна са печенешким насељеницима у Угарској. Абу-Хамид је записао да они отворено исповедају ислам, али је, по сопственом признању, морао да их учи правилној муслиманској молитви и другим обичајима.³⁹

Вести Радулфа из Камбреа потврђују закључке савремене науке по питању утицаја ислама на припаднике печенешког племенског савеза. Захваљујући трговачким везама које су повезивале арапски свет и туркојезичне номаде из Понтијских степа, они су могли да се упознају са Мухамедовим учењем, чак и да формално постану муслимани, али то није унело дубље промене у њихово друштво, нити је изменило њихове животне навике. У ствари, попут других источноевропских номада тога доба, Печенези по свему су-

³⁷ А. Куник – В. Розен, *Известія Ал-Бекри и другихъ авторовъ о Руси и Славянахъ*, I, Санкт-Петербургъ 1878, 59-60.

³⁸ Cf. D. DeWeese, *Islamization and Native Religion in the Golden Horde: Baba Tukles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition*, University Park PA 1994, 79; *Pečenegs*, EI, 290. (P. Golden)

³⁹ О. Большаков - А. Монгайт, *Путешествие Абу Хаида ал-Гарнати в Восточную и Центральную Европу (1131–1153 гг.)*, Москва 1971, 39; cf. Ј. Калић, “Подаци Абу Хаида о приликама у јужној Угарској средином XII века”, *Зборник Матице Српске за историју* 4 (1971) 25-37.

дећи нису били склони спољним религијским утицајима. Активно-сти западних мисионара у њиховој постојбини северно од Дунава и Црног мора чешће су доносиле мучеништво него успех у преобраћавању. За немачког мисионара Бруна из Кверфурта, који је узалуд покушао да им приближи Христову реч управо у време када је ал-Бакри датовоа њихов наводни прелазак у ислам, Печенези су били најгори пагани.⁴⁰ Они су били толико озлоглашени да је у већ споминаној Адемаровој *Историји Франака* анонимни интерполатор Печенезима приписао кривицу за мучеништво светог Адалберта, као и самог Бруна (иако су ови мисионари у ствари страдали од паганских Пруса).⁴¹ Након пријема у византијске земље, Кегенови и Тирахови људи покрштавани су у масама, али ни ови покушаји нису оставили дубљег трага међу номадским дошљацима.⁴² Интеграција Печенеза у југоисточној Европи до које је дошло у потоњим деценијама није била последица ни цивилизацијске надмоћи седелачког друштва, нити успеха мисионарских настојања цркве, већ страховитог војног пораза који им је Алексије I Комнин нанео уз помоћ куманских одреда у бици код Левуниона 1091. године.

*

Печенези, о чијим је навикама и начину живота монах из Камбреа оставио детаљне податке, наставили су да и у потоњим деценијама играју значајну улогу у историји региона. Угарска средњовековна традиција сачувала је успомену на догађаје с краја шездесетих и почетка седамдесетих година XI века у којима их срећемо као главне протагонисте. Према овој традицији, приликом једног пљачкашког похода, они су прешли Саву крај Београда, упали у јужну Угарску и награбили богат плен. Мађарима су печенешка дејства послужила као повод да нападну Београд. Браниоци града, Грци и Бугари, тајно су послали молбе за помоћ Печенезима у суседству.

⁴⁰ *Epistola Brunonis ad Henricum regem*, ed. A. Bielowski, Monumenta Poloniae Historica, I, Lwów 1864, 224-225.

⁴¹ *Adémar de Chabannes*, 157-158; cf. Spinei, *Great Migrations*, 110.

⁴² *Ioannes Scylitzes*, 457-459. Штавише, печенешки дошљаци су у земљама јужно од Дунава из политичких разлога нарочито спремно сарађивали са павликијанцима и другим јеретичима, cf. D. Obolensky, *The Bogomils: A study in Balkan Neo-Manichaeism*, Cambridge 1948, 189-193; Diaconu, *Petchénègues*, 111.

Предвођени својим вођом Казаром они су се спремно одазвали, али су претрпели тежак пораз у сукобу са угарском војском и велик број њих је тада настрадао.⁴³ Опис ових догађаја указује на претпоставку да су дошљаци још увек чували свој номадски начин живота који је одликовала плљачка, као и фактичку самосталност од византијске власти.

Крајем истог столећа, прилике су већ биле другачије. У времену након битке код Левуниона образована је тема Ниш-Браничево,⁴⁴ а новоуспостављену организацију је готово извесно пратило укључивање Печенега у локалне византијске војне структуре. Новонастале промене осликавају и писани и археолошки извори. Историчар I крсташког похода Алберт Ахенски, који је забележио да су “Печенези народ који настањује Бугарску”, помиње их 1096. године као део регуларне византијске војске код Београда и Ниша. На својим малим пловилима они су ометали крсташе Петра Амијенског приликом преласка Саве.⁴⁵ Неколико грнчарских налаза нађених унутар београдске тврђаве, који се по аналогiji са налазима северно од Дунава могу са сигурношћу атрибуирати Печенезима, показују да су они чинили део градске посаде у Београду.⁴⁶ На позив византијског дукса, Печенези су исте године притекли у помоћ Нишу угроженом од Петрових крсташа. Историчар из Ахена преноси да су били наоружани луковима начињеним од рогова и костију, обучени у панцир кошуље, и са барјацима на копљима.⁴⁷ Поређењем података Радулфа из Камбреа и Алберта Ахенског види се да су током времена међу Печенезима у региону наступиле значајне промене у ратној вештини. Од “полуголих дивљака“, они су постали оклопљени ратници, чувајући као своје обележје композитни лук, најкарактеристичније и најубојитије оружје номада.

⁴³ Szentpétery, SRH, I, 369-375; cf. Калић, *Подаци Алберта Ахенског*, 187.

⁴⁴ Anne Comnène, *Alexiade*, ed. B. Leib, III, Paris 1945, 177-178; ВИИИИ, III, 392. (Б. Крекић); О времену настанка ове теме, cf. Stephenson, *Byzantium's Balkan Frontier*, 152.

⁴⁵ *Albertus Aquensis*, 278; cf. Калић, *Подаци Алберта Ахенског*, 184-185.

⁴⁶ G. Marjanović-Vujović, “Archeological proving the Presence of Pechenegs in Beograd Town”, *Balkanoslavica* 3 (1974) 183-188.

⁴⁷ “...Pincenariis, qui conventione solidorum ad urbis defensionem convenerant, arcus corneos et osseos arripiunt, loricas induunt, et vexillis hastae innexis”, *Albertus Aquensis*, 279. Печенешки обичај ношења барјака на копљима помиње и персијски аутор ал-Гардизи, В. Бартольд, “Извлечение из сочинения Гардизи *Зайн ал-Ахбār*” у: В. Бартольд, *Сочинения*, VIII, Москва, 1973, 56.

Екхард из Ауре, који је путовао од Београда за Константинопољ са омањом крсташком војском 1101. године, напомиње да су западњаци “почев од уласка у Бугарску”, тј. након преласка Саве, пуних двадесет дана били изложени нападима Печенега који су час ударали на њихову заштитницу, час нападали са бока, понекад фронтално, а дешавало се и да ноћу упадну у њихов логор.⁴⁸ Пола столећа касније, Одон из Деја још увек спомиње мноштво Печенега и Кумана “у пустошима Бугарске”.⁴⁹ Након тога, они полако нестају из казивања западних путописаца који су прошли овим крајевима. Крајем XII века, један извор говори о њиховим борбама против немачких крсташа Фридриха I Барбаросе, али је употреба печенешког етнонима у овом тексту вероватно анахронизам.⁵⁰ Ипак, успомена на њихово присуство сачувала се и у потоњим временима. У *Књизи путовања Јована Мандевила*, најчитанијем авантуристичком спису позног средњег века који је по броју сачуваних рукописа надмашио и дело Марка Пола, области Поморавља и Понишавља називају се “Земљом Печенега” (Lond of Pynzemarz, Terra Pynceras).⁵¹

Ови дошљаци из прекодунавских крајева, који су практично обележили једно столеће у историји Поморавља (друга половина XI – прва половина XII века), нису нестали без трага. Археологија пружа назнаке њихових додира са локалним словенским и хришћанским становништвом по ободима региона. На локалитету Гамзиград који, судећи по археолошким траговима није страдао од печенешких провала, пронађен је један раскошни примерак узенгије украшен отковавањем и инкрустрирањем сребра, налик на печенешке налазе северно од Дунава. Такође, њихов утицај откривају грнчарски налази који потичу из једне радионице са истог локалитета.⁵² Могуће траго-

⁴⁸ *Ekkehardi Uraugiensis Chronica*, ed. G. Waitz, MGH SS VI, Hannoverae 1844, 220; cf. Антоновић, *Етничка кретања*, 79.

⁴⁹ *Odo de Deogilo*, 65.

⁵⁰ *Itinerarium Peregrinorum et Gesta Regis Ricardi*, ed. W. Stubbs, London 1864, 44-45.

⁵¹ *The Defective Version of Mandeville's Travels*, ed. M. Seymour, Oxford 2002, 6; А. Узелац, *Од Енглеске до Константинопоља у “Књизи чудеса света Јована Мандевила”*, Моравска Србија – историја, култура, уметност, ур. С. Мишић, Крушевац 2007, 203.

⁵² *Гамзиград, Касноантички царски дворца*, прир. Д. Срејовић, Београд 1983, 156. (Ђ. Јанковић); М. Јанковић - Ђ. Јанковић, *Словени у југословенском Подунављу*, Београд 1990, 45.

ве културних контаката између Печенега и словенског становништва сугеришу и појединачни налази са локалитета Трњане, недалеко од данашњег Пожаревца и са локалитета Равно, на месту савремене Ћуприје.⁵³ Топономастички трагови: село Печенуге у Грузи, село Печењевце крај Лесковца и врх Печенци у кратовској области, посредно указују на то да се њихов утицај проширио и на пределе који су лежали западно и јужно од Моравске долине.⁵⁴

*

На претходним страницама представљене су и анализирани вести монаха Радулфа из опатије Светог гроба у Камбреу, који је као млади ходочасник путовао у пратњи епископа Литберта у Свету земљу. Иако замагљен предрасудама и становиштима карактеристичним за људе крсташке епохе, његов извештај, писан на основу личног искуства, пружа важне податке на основу којих се могу сагледати прилике у Поморављу средином XI века и у каснијој епохи. То је живописно сведочанство о једном друштву које је играло важну улогу о историји овог региона, а о коме се, насупрот томе, изузетно мало зна. Сусрет *Божје војске и скитских разбојника у Бугарској пустињи* такође је значајан у ширем контексту, као пример додировања два међусобно туђа света и двеју страних култура. Упркос обојстраном неразумевању и непријатељству, овај сусрет је протекао мирно и без проливања крви. На крају, можда управо вреди истаћи ову чињеницу која даје потпуно другачију слику од оне потоњих путовања западних војски преко средњовековних балканских крајева.

⁵³ На локалитету Трњане откривено је једно кресиво правоугаоног облика са заобљеним дужим странама које одговара номадским налазима широм централне и источне Европе, Г. Марјановић-Вујовић, *Трњане – српска некропола (крај XI - почетак XIII века)*, Београд 1984, 101-102; У Равном је пронађена једна украсна апликација, израђена у техници ливења и украшена флоралним орнаментом, такође карактеристична за материјалне остатке степске културе, В. Манојловић-Николић, “Средњовековни накит из Ћуприје - Равно”, *Истраживања* 16 (2005) 183-184.

⁵⁴ Ђ. Иванов, *Северна Македонија – исторически издирвања*, Софија 1906, 43; К. Иречек, *История на българите*, ред. П. Петров, Софија 1978, 258.

Aleksandar Uzelac

**SCYTHIAN BRIGANDS IN BULGARIAN DESERT: A PILGRIM'S
VIEW OF GREAT MORAVA VALLEY IN MID 11th CENTURY**

S u m m a r y

Bishop Lietbert of Cambrai, who went to the Holy Land in 1054, was one of the earliest western pilgrims who traversed Medieval Balkans. He followed the route already known to his contemporaries and compatriots - through Hungary and then along *Via Militaris* into the interior of the Peninsula. One of his companions was monk Raoul (Rodulphus) of Saint-Sepulchre of Cambrai, who almost half a century later wrote report of the pilgrimage, preserved on the pages of Lietbert's *Vita*. It is of primary importance as an eyewitness description of the district proverbially known as *Bulgarian desert* (modern Great Morava Valley).

Radul of St. Sepulchre depicted it as a wooded wilderness, inhabited only by *Scythian brigands* (Pechenegs) who led nomadic way of life without permanent settlements and who were always on the move with their properties and families. In addition, he described their appearance, weapons and military skills, including their use of camels as riding animals. He also indirectly provided clues for understanding the presence of islamic religion among the Pechenegs, which have had only superficial influence upon the nomads and their traditional society. Moreover, in comparison with other written and archeological sources, his report enables us to outline the subsequent gradual process of sedentarization and integration of newcomers into local socio-political and military structures.

Despite his apparent disinterest in local geography, the report is trustworthy source that casts much needed light on a nomadic society transplanted from the Lower Danube to the Balkan hinterlands; society that played an important role in local history, but has not left many traces of its existence.

Key Words: Raoul of Saint-Sepulchre, Lietbert of Cambrai, Great Morava Valley, Pechenegs, 11th Century

Чланак примљен: 21. 07. 2010.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 01. 11. 2010.